

تاریخ نخستین فرهنگستان ایران

گاهی آنقدر با «کلمه‌ها» دمخور می‌شویم که خانواده و خاستگاه واژه را فراموش می‌کنیم؛ به خاطر نمی‌آوریم که مثلاً خود لغت «واژه» کی به جمع کلمه‌های ما پیوسته است. بعضی «کلمه‌ها» بسیار خوش‌ساخت به نظر می‌آیند؛ مانند: دانشجو، دانشگاه، دانشکده، دانشیار، دانشسرا، دانشنامه، یا مثلاً دادگاه، دادرسی، دادیار، دادستان، دادخواهی، دادگستری و بسیاری از این دست کلمه‌ها. سابقه برخی کلمات در زبان گفتار برای اهل زبان جالب به نظر می‌رسد؛ برای مثال، لغت «گاو‌صندوق» یا واژه «خرپول». «گاو صندوق» لغت ساخته فرهنگستان اول است و «خرپول» لغت بر ساخته احمد کسروی است که در رقابتی عجیب و جدی با فرهنگستان در مهندسه پیمان واژه‌گزینی می‌کرد و این لغت را به جای «کسی که پول زیادی دارد» به کار برده است. بسیاری از واژه‌هایی که امروزه در افواه مردم جاری است، مثل خود واژه «واژه»، مثل «پسوند»، «پیشوند» و بسیاری از این دست، از ساخته‌های فرهنگستان اول است.

این کتاب ارزشمند، مقدمه‌ای ۷۰ صفحه‌ای دارد که خواندنی است. محسن روستایی به مطالب جالبی در ۷۰ صفحه آغازین کتاب اشاره کرده است. او در صفحه ۵۰ و ۵۱ از مقدمه می‌نویسد: «نقش دیباچه در این کتاب، که مطالبش دیرپاب و کمیاب و زمان‌بر بودند، بسیار مهم و سرنوشت‌ساز به نظر می‌رسد [...] حتی دیباچه کتاب بستر مناسبی خواهد بود تا قدری هم از اتفاقات پنهان و ناگفته‌ای که پس از تعطیلی فرهنگستان اول تا حد فاصل طلوع فرهنگستان دوم (به سال ۱۳۴۹) برای حیات مجدد فرهنگستان و وقایع‌شناسی آن صورت پذیرفته بود، سخن به میان آید [...]».

نویسنده در آغاز کتاب اشاره می‌کند که نخستین فرهنگستان ایران،

فریبا طیبی*

* تاریخ نخستین فرهنگستان ایران.

* محسن روستایی.

* چاپ اول، تهران: نشر نی، ۱۳۸۵.

تاریخ نخستین فرهنگستان ایران، تألیف و تصحیح آقای محسن روستایی، دو کتاب است در یک مجلد که به روایت اسناد، از چگونگی و چرایی تولد فرهنگستان در ایران می‌گوید.

اولین فرهنگستان ایران در سال ۱۳۱۴ش به کوشش ذکاءالملک فروغی، نخست‌وزیر وقت، تأسیس و در سال ۱۳۲۲ش با درگذشت آخرین رئیس آن، حسین سمیعی، به تعطیلی کشیده شد. این کتاب در ۲ بخش - کتاب اول و کتاب دوم - بسترهای تاریخی این اتفاق و نیز تبعات و دستاوردهای آن در دنیای فرهنگ، سیاست و از همه مهم‌تر، ادبیات را بررسی می‌کند. در ضمن، در کتاب دوم واژه‌های مصوب فرهنگستان اول و نحوه واژه‌گزینی آن هم آمده، که برای هر علاقه‌مند به زبان و ادبیات فارسی خواندنی است.

با پیش‌زمینه‌های تاریخی - فرهنگی از زمان قاجار، به پیروی از فرهنگستان فرانسه، در خرداد ۱۳۱۴ به‌طور رسمی، جنب کتابخانه مسجد سپهسالار افتتاح شد و تشکیل جلسه داد. ماده اول اساسنامه فرهنگستان، وظیفه اصلی این انجمن را «حفظ، توسعه و ترقی زبان فارسی» معین کرده بود.

اینکه واژه «فرهنگستان» از کجا آمده و چه کسی آن را به جای برابر فرانسوی‌اش، آکادمی (ACADÉMIE) برگزیده است، مشخص نیست و حتی در یادداشت‌ها و خاطرات بنیان‌گذاران این انجمن، به این مطلب اشاره‌ای نشده است؛ اما پایه‌گذاران اصلی این مؤسسه فرهنگی، ذکاءالملک فروغی، عیسی صدیق و میرزا علی‌اصغر خان حکمت بودند. فروغی که نخست‌وزیر وقت بود، از تب و تاب جشن هزاره فردوسی (سوم اسفند ۱۲۹۹) و غلیان حسن ناسیونالیستی رضاشاه، حسن استفاده کرد و برای تأسیس فرهنگستان او را مجاب نمود. فرهنگستان در ابتدای تأسیس، با مطالعه و تأمل، در انتخاب اصطلاحات و واژگان اصیل فارسی اهتمام بسیاری داشت و توانست در یکی - دو سال آغازین فعالیت خود، واژه‌های مناسبی معادل‌سازی کند، اما به مرور ... این کتاب در واقع کتابی دوجلدی است در یک مجلد. کتاب اول، که تاریخچه فرهنگستان ایران است، مباحثی تحلیلی - تاریخی در ۵ فصل دارد.

فصل نخست، شامل تاریخچه و پیش‌زمینه‌های ایجاد و سرانجام این انجمن فرهنگی است. نگارنده کتاب از انجمنی لغت‌ساز یاد می‌کند که پیش از مشروطه، در عهد مظفری، به شکلی رسمی، تحت ریاست ندیم‌السلطان، وزیر انطباعات، تأسیس شد، اما به سبب نامأنوس بودن لغات پیشنهادی، با اقبال روبه‌رو نشد و در زمانی کوتاه، از فعالیت واژه‌سازی بازماند. جالب اینکه از این انجمن لغت‌پرداز، واژه‌ای به جا مانده است که پس از سال‌ها، کاربرد دارد و آن، کلمه «راه‌آهن» است، که به جای معادل فرانسه آن، REF ED NIMEHC ساخته شده است. نویسنده در این فصل به سه حادثه تاریخی در واژه‌گزینی ایران اشاره می‌کند؛ یکی به کاربرد کلمه «ایران» به جای «عجم»، دوم تغییر تقویم‌های ترکی و عربی به نام‌های فارسی، و سوم درباره لقب «پهلوی» است، که هریک حکایتی خواندنی دارد.

***

فرهنگستان در این دوره از نظر رواج و جافتادگی واژه‌های جایگزین پیشنهادی، در بعضی از حوزه‌ها به موفقیت‌های خوبی دست پیدا کرد و این نبود مگر همت و نازک‌اندیشی واژه‌پردازان و از آن مهم‌تر، ضمانت اجرایی قوی که پشت لغت نوپا می‌ایستاد و از آن پشتیبانی می‌کرد. «انجمن واژه‌سازی وزارت جنگ» از جمله موارد موفق در وضع لغات و اصطلاحات فارسی در برابر لغات و اصطلاحات بیگانه بود. این انجمن حدود ۴ ماهی که دایر بود، تقریباً ۳۰۰ لغت وضع کرد که از لحاظ معناشناختی و پذیرش عمومی، بسیار موفق بودند؛ واژه‌هایی

مثل هواپیما، هوانورد، فرودگاه، هواسنج، بادسنج، خلبان، گردان، بمب، یورش و از این دست واژه‌های نظامی. یک ماه بعد از تشکیل انجمن واژه‌گزینی ارتش، «نظمیه» هم به فکر افتاد که برای اصطلاحات و درجات خود، واژه‌های فارسی جایگزین کند؛ همین‌طور دیگر مراکز و ادارات دولتی. در فصل اول از کتاب اول، نویسنده برخی آراء مخالف فرهنگستان را آورده، که البته این موضع‌گیری‌ها در تضعیف و افول فرهنگستان بی‌تأثیر نبوده است، که با مطالعه این فصل نسبتاً طولانی، خواننده به چرایی و چگونگی آن آگاه خواهد شد.

فصل دوم، شامل شرح حال رؤسای فرهنگستان است، که هر کدام از آنها از افراد سرشناس عهد پهلوی اول بوده‌اند. آنچه از این فصل برمی‌آید، این است که در دوره فروغی، حکمت و حسن وثوق، واژه‌های پیشنهادی، با دقت و تأملی عالمانه‌تر ارائه می‌شدند؛ اما از سال ۱۳۱۷ و با روی کار آمدن رؤسای بعدی، در امر واژه‌گزینی سرعت بیشتر و دقت کمتری به کار گرفته شد.

فصل سوم کتاب، که فصلی بسیار جذاب و خواندنی برای دوستداران زبان فارسی است، رساله‌ای مفصل درباره واژه‌های گمشده فرهنگستان اول است. محسن روستایی، مهم‌ترین واژه‌ای را که در مسیر پژوهش خود به آن دست یافته، خود کلمه «واژه» می‌داند که به جای «لغت» ساخته شده و از مصوبات فرهنگستان اول بوده است.

فصل چهارم از کتاب اول، رساله‌ای است با این عنوان: «نصاب واژه‌های نو»؛ که در واقع منظومه‌ای است تاریخی از واژه‌های مصوب اولین فرهنگستان ایران، تصنیف علی رضوی‌زاده. او در سال ۱۳۱۸ حدود ۱۹۰ واژه از مصوبات فرهنگستان را که تا پایان سال ۱۳۱۷ منتشر شده بود، در چهار بند به نظم درآورد:

باغبان فخر و میاهات کند بر بستان

من به گردآوری واژه فرهنگستان

رایگان می‌دهم این هدیه به دانشجویان

همچنانی که ابونصر نصاب الصبیان ...

رضوی‌زاده خوش‌ذوق برای مثال، جایگزین نام‌های مختلف را

این چنین به نظم کشیده است:

مملکت کشور و، وطن میهن

دان بلد شهر و، بحر شد دریا

به طرُق بعد از این تو راه بگو

نام طباره را هواپیما

انطباعات را نگارش دان

جنس و مال‌التجاره هم کالا

طبع، چاپ است و معبر است گذر

قرض، وام است و قیمت است بها ...

اما در فصل پنجم، از «جشن هزاره فردوسی» سخن به میان می‌آید. برگزاری جشنی به مناسبت هزارمین سال تولد حکیم طوس و

کنگره‌ای بین‌المللی از دوازدهم تا شانزدهم مهر ۱۳۱۳ در تهران، احیاء آرامگاه فردوسی و ورود دانشمندان و مستشرقین به خاک ایران، حرکت‌های خوبی بود که نتایج قابل توجه در پی داشت که لزوم تأسیس فرهنگستان از آن جمله است. نیز تغییر نام «پارس» در خارج از مرزها به «ایران»، که مهم‌ترین واژه‌گزینی سیاسی تاریخ ایران بود، در اصل، تبدیل یک واژه بسیط به واژه‌ای دیگر نبود؛ بلکه تمامیت ارضی و سابقه تاریخی ایران به آن بستگی داشت. محسن روستایی، نویسنده کتاب، سندهای جالب و متعددی در این باره آورده و روند این تغییر نام را بررسی کرده است؛ اینکه پس از رایزنی‌ها و مکاتبه‌ها – که یکی دو دهه طول می‌کشید – رفته‌رفته امریکا و کشورهای اروپا، کشور ایران را با پیشینه تاریخی و محدوده جغرافی‌اش تطبیق می‌دهند و کلمه «پرس» یا «پرشیا» را که به سبب اشتباهات تاریخی، به جای کلمه «ایران» به کار می‌رفته است، کنار می‌گذارند و کشور ایران را با آگاهی از همه افتخاراتش، «ایران» می‌دانند و «ایران» می‌نامند.

***

کتاب دوم نیز شامل ۵ فصل است؛ فصل ششم تا دهم، که کلیات و قوانین و واژه‌های مصوب فرهنگستان اول تا پایان سال ۱۳۱۹ ش را بررسی می‌کند.

فصل ششم، با نام «کلیات و قوانین»، شامل اساسنامه، نظامنامه بازبینی در اصطلاحات علمی و از این دست سندهاست که مطالعه آن خالی از لطف نیست.

برای نمونه، به اساسنامه فرهنگستان و دو ماده از آن اشاره می‌کنیم که در ابتدای این فصل آمده است. این اساسنامه، مصوب خرداد ۱۳۱۴ و شامل ۱۶ ماده است؛ ماده ۱: برای حفظ و توسعه و ترقی زبان فارسی، انجمنی به نام «فرهنگستان ایران» تأسیس می‌شود؛ ماده ۲ وظایف فرهنگستان را مشخص می‌کند، که این شرح وظایف بسیار حائز اهمیت است:

۱. ترتیب فرهنگ به قصد ردّ و قبول لغات و اصطلاحات در زبان فارسی.
۲. اختیار الفاظ و اصطلاحات در هر رشته از رشته‌های زندگانی، با سعی در اینکه حتی الامکان [!] فارسی باشد.
۳. پیراستن زبان فارسی از الفاظ نامتناسب خارجی.
۴. تهیه دستور زبان و استخراج و تعیین قواعد برای وضع لغات فارسی و اخذ یا ردّ لغات بیگانه.
۵. جمع‌آوری لغات و اصطلاحات و اشعار و امثال و قصص و نوادر و ترانه‌ها و آهنگ‌های ولایتی.
۶. جست‌وجو و شناساندن کتب قدیم و تشویق به طبع و نشر آنها.
۷. جمع‌آوری لغات و اصطلاحات پیشه‌وران و صنعتگران.
۸. جمع‌آوری الفاظ و اصطلاحات از کتب قدیم.
۹. هدایت افکار به حقیقت ادبیات و چگونگی نظم و نشر و اختیار آنچه

از ادبیات گذشته، پسندیده است و ردّ آنچه منحرف باشد و راهنمایی برای آینده.

۱۰. تشویق شعرا و نویسندگان در ایجاد شاهکارهای ادبی.
۱۱. تشویق دانشمندان به تألیف و ترجمه کتب سودمند به فارسی فصیح و مانوس.
۱۲. مطالعه در اصلاح خط فارسی.

اما فصل هفتم، شامل واژه‌های مصوب فرهنگستان است، برگرفته از متن کتابچه‌ای به نام «واژه‌های نو تا پایان ۱۳۱۹». این فصل نسبتاً بلند، که صفحات ۳۴۷ تا ۴۷۸ کتاب را شامل می‌شود، واژه‌های مصوب را به صورت الفبایی و با علایم اختصاری آورده است. اصطلاحات بانکی، پزشکی، جانورشناسی، دادگستری، زمین‌شناسی، شهرداری، طبیعی، فیزیکی، گیاه‌شناسی و هندسه با علایم اختصاری خاص مشخص شده‌اند.

فصل هشتم اختصاص دارد به برابری که فرهنگستان برای ترکیبات عربی ارائه داده است؛ برای نمونه به چند مورد اشاره می‌شود: به جای آخر الأمر، سرانجام؛ به جای ابد الدهر، جاودان؛ به جای ایاب و ذهاب، رفت و آمد یا رفت و برگشت؛ به جای بالضرورة، ناچار؛ به جای بطیء الانتقال، کندفهم؛ به جای بیع و شری، خرید و فروش، و بسیاری لغات و ترکیبات عربی دیگر که در گفتار و نوشتار متداول شده بود و به همت فرهنگستان، برابری ساده‌تر و با هجاهایی کمتر ساخته و جایگزین شد.

فصل نهم، شامل فهرست واژه‌های پذیرفته‌شده در فرهنگستان به ترتیب قدیم است.

و فصل آخر، فصل پیوسته‌هاست، شامل فهرست موضوعی واژه‌های مصوب فرهنگستان از ۱۳۱۴ ش تا پایان ۱۳۱۹ ش. برای نمونه، بعضی از واژه‌ها و اصطلاحات اداری – عمومی که به جای آنها واژه‌گزینی شد، عبارتند از: آمار: احصائیه؛ آموزش و پرورش: تعلیم و تربیت؛ بازنشستگی: تقاعد؛ بازنشسته: متقاعد؛ باشگاه: کلوب؛ بایگانی: ضبطی؛ برچسب: ائیکت؛ بهداشت: حفظ الصّحه؛ پیمزد: حقّ القدم؛ دستمزد: حقّ الزحمه، و بسیاری دیگر که به تفکیک حوزه‌های کاربردی در این فصل آمده است. در آخر اینکه، این کتاب ارزشمند، بی‌تردید، علاوه بر اهمیتی که در زمینه تاریخ واژه‌گزینی و تاریخ ادبیات ایران دارد، از نظر تاریخ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حتی رجال‌شناسی، در تحولات تاریخ معاصر ایران از اهمیتی ویژه برخوردار است. همچنین در لابه‌لای صفحات کتاب، نکات نغز و نابی پنهان است که علاقه‌مندان به ادبیات از همنشینی با این کتاب، احساس ملال و خستگی نخواهند کرد.

پی‌نوشت

* دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی.

